Primljeno: 2. 9. 2020.

Prihvaćeno za štampu: 23. 11. 2020.

Dr. sc. Hajrudin Hodžić, van. prof.

Univerzitet u Bihaću

Islamski pedagoški fakultet

E-mail: hajrudinhodzic@gmail.com

YAḤYĀ B. ZIYĀD AL-FARRĀ' – KUFANSKI GRAMATIČAR I KOMENTATOR QUR'ĀNA

Sažetak

Yahyā b. Ziyād al-Farrā' je živio krajem VIII i početkom IX stoljeća. Iako nije bio arapskog porijekla, Al-Farrā' je bio jedan od najvećih autoriteta arapskog jezika i jedan od utemeljitelja Kufanske gramatičke škole.

Iza sebe je ostavio značajna djela koja su trasirala put narednim generacijama lingvista, a najznačajnija, koja su ga proslavila i sačuvala spomen na njega, jesu djela Ma'ānī al-Qur'ān i Al-Hudūd.

Specifične okolnosti i ideološka trvenja između tradicionalista i racionalista u periodu u kojem je živio ostavila su utjecaj na njega i njegove stavove u pogledu tumačenja nekih kur'anskih pitanja.

Ključne riječi: *Yahyā b. Ziyād al-Farrā', arapski jezik, Ma'ānī al-Qur'ān, Kufa, Kufanska škola, tradicionalisti i racionalisti*

Uvod

Uvijek je čitanje biografija velikana bila posebna inspiracija, jer su uspjeli da svoj jednostavan život pretvore u zanimljivu i poučnu priču koja će biti motivacija drugima da u njoj, prije svega uživaju, ali i da se motivišu i krenu njihovim stopama. To je jedan od motiva zbog kojih sam odabrao da u svojim radovima pišem o velikanima, a zasigurno jedan od njih je i Yaḥyā b. Ziyād al-Farrā'.

Specifične okolnosti su mu pomogle da izraste u velikog jezičkog autoriteta, čiji će stavovi ostati upamćeni i citirani. Svojim stavovima i naučnim doprinosom u potpunosti je obilježio eru u kojoj je živio i ostao po njima upamćen. Titula „amīr al-mu'minīn fī al-naḥw – prvak arapskih lingvista“, koju su mu pojedini biografi dodijelili, dovoljno govori o ugledu koji je uživao među savremenici i narednim generacijama.

Boravak u Kufi, Basri i Bagdadu, zatim nauka koju je stjecao kod najvećih naučnih autoriteta toga doba, kao i debate s velikim autoritetima svog vremena – sve navedeno omogućilo je Al-Farrā'u da dosegne najveće naučne stepene svoga doba i ostane upamćen po specifičnim stavovima i mišljenjima.

U ovom radu koristili smo sljedeće metode istraživanja: historijsku metodu (pomoću nje dolazili do saznanja o njegovom životnom i intelektualnom sazrijevanju), metodu analize sadržaja (korištena pri analiziranju njegovih djela, a posebno djela *Ma'ānī al-Qur'ān*), te metodu komparacije (koju smo koristili prilikom poređenja njegovih stavova sa stavovima drugih lingvista i pripadnika drugih gramatičkih škola).

Cilj ovoga rada je ukratko predstaviti njegovu ličnost, predstaviti njegove stavove, zatim njegova najznačajnija objavljena djela i rasvijetliti optužbe koje mu sa stavljaju na teret zbog stavova u pogledu tumačenja nekih kur'anskih pitanja i zagovaranja stavova bliskih mu'tezilijskom učenju.

Biografija Yaḥyā b. Ziyād al-Farrā'a

Njegovo puno ime je Abū Zakariyyā, Yaḥyā b. Ziyād al-Farrā' b. Abdullāh b. Manzūr b. Marwān al-'Aslami al-Daylami al-Kūfi, poznatiji kao Al-Farrā'.

Nadimak Al-Farrā' bismo mogli prevesti kao „lektor“ ili „korektor jezika“¹, a u obrazloženju nadimka navode da je tako nazvan „jer je

¹ Postoje i druga tumačenja njegovog nadimka, koja aludiraju na bavljenje trgovinom krznima što nije zabilježeno u njegovoj biografiji. Međutim, postoji mogućnost da je to nadimak koji je bio vezan za njegovog djeda, za koga se vezuje isti nadimak. Više o ovome vidi: 'Anṣāriy (al-), Aḥmad Makkī, 'Abū Zakariyyā al-Farrā' wa

štitio i popravljao jezik“, što ukazuje da je doživljen kao jezički reformator u vremenu u kojem je živio i da je dao značajan doprinos ispravnom korištenju književnog arapskog jezika.

Al-Farrā' nije bio arapskog porijekla. Izvori navode da je bio otkupljeni rob od plemena Banū 'Asad², što ukazuje na tešku startnu poziciju u njegovom društvenom statusu, jer nije poticao iz ugledne porodice, niti je imao zapažen društveni status koji bi mu priskrbio ugled i slavu.

Rođen je u Kufi (144/761), nakon čega se seli u Basru, zatim Bagdad, gdje će provesti glavninu svoga života. Međutim, žudnja za rodnim mjestom i vezanost za njene ulice i sokake su ga često vraćale u rodni kraj kojem je bio veoma odan.

Od svoje mladosti bio je posvećen kružocima hadiskih i kiraetskih autoriteta, kao što su Sufyān b. 'Uyayna (198/815), 'Abū-Bakr b. 'Ayyāš (193/810), a posebno 'Abū-Ġafara al-Ru'āsiya (187/803), kod kojeg je zavolio lingvistiku i stekao osnovna znanja iz te oblasti. Znanje je sticao i iz oblasti islamskog prava, arapske poezije, medicine, kao i historije Arapa.³

Željan daljeg naučnog profiliranja nakon Kufe odlazi u Basru, gdje kod Yūnusa b. Ḥabība (182/798) proširuje svoja saznanja. Pri svemu tome ne zapostavlja ni česte kontakte s beduinima, čija se leksička baza smatra najčistijom i najrelevantnijom što će mu biti od veliki koristi u njegovom daljem radu i naučavanju.

Najveći trag na njega je ostavio utemeljitelj Kufske škole i njegov učitelj 'Alī b. Ḥamza al-Kisā'i (189/805) koji je ostavio jak utjecaj na njega i njegovo intelektualno sazrijevanje.

Veliki utjecaj na njegove stavove imao je otac arapskog jezika, čuveni Sibawayh (180/796) kroz njegovo djelo *Al-Kitāb*, kojeg je Al-Farrā' nanovo iščitavao i uzimao za vodilju u svojim stavovima. Zbog toga,

maḡhabuhū fī al-naḥw wa al-luġa, Maktaba lisān al-'arab, Al-Qāhira, 1964. str. 31-34.

² Dok neki tvrde da je riječ o plemenu Banū Minqar. Više vidi: Zabin (al-), 'Imād Aḥmad, *Al-Farrā'*: 'Amīr al-mu'minīn fī al-naḥw, <http://www.aslein.net/archive/index.php/t-7625.htm> (pristupljeno 21. 4. 2020.)

³ Ziriklī (Al-), Ḥayr al-dīn, *Al-'A'lām*, Dār al-'ilm li al-malāyīn, 2002. ṭab'a 15. muḡallad raqm 8, š. 145-146.

kako ističe Jahić, nije ni čudo da su basranske gramatičke ideje našle mjesta i u kufanskoj gramatici, mada u nešto drugačijoj formi.⁴

Pored tradicionalnih disciplina, u Basri se kroz pojedine kružoke upoznao s mu'tezilijskom ideologijom koja je kao revolucionarna ideologija bila privlačna mladima, intelektualcima i književnicima, zbog čega je optužen da naginje spomenutoj ideologiji i da je zagovara kroz svoja djela, posebno prilikom tumačenja pojedinih kur'anskih pitanja. Evidentna je njegova motiviranost da posveti značajnu pažnju filozofskim djelima, čija je terminologija i argumentacija primjetna u njegovim djelima.

Brojni autori koji su pisali o njemu, isticali su da je od svih protagonista Kufanske škole najbolje poznao sintaksu i pjesništvo.

Iako se u pojedinim izvorima, kao primjer odanosti rodnom kraju, navodi podatak da je značajno vrijeme provodio u obezbjeđivanju sredstava za život koja bi kasnije nakon povratka u Kufu dijelio svojim sugrađanima, smatram da je priličnije da se spomenuta predaja shvati da se odnosi na nauku, a ne na novac ili sredstva za život, jer je on svoj život posvetio nauci i shvatanju Božije Riječi. Neminovan je sufijsko-odgojni ambijent, u čijem okruženju je stasao i koji je ostavio neizbrisiv trag na njegovu naučnu i moralnu ličnosti. Ostao je upamćen kao osoba koju su okarakterisale čestitost i dobročinstvo.

Druga karakteristika sredine u kojoj je stasao jeste da je bila poprište sukoba dviju ideologija: ehli-sunnetske i mu'tezilijske, što je bila jedna od najvećih kušnji tadašnjeg vremena. Navedeni sukob ostavio je neizbrisiv trag na Al-Farrā'ovo poimanje islama, kur'anskog teksta, ali i jezičkih obrazaca, o čemu ćemo govoriti u nastavku ovoga rada.

Svoju bogatu i plodonosnu karijeru okončao je 822/207. h. g. u svojoj 63. godini na putu prema časnom gradu Mekki.

Doprinos Al-Farrā'a u utemeljenju Kufanske gramatičke škole

Često autori, kada govore o Kufanskoj gramatičkoj školi, ističu zasluge nekoliko osoba, kao što su Abū-Ġa'far al-Ru'āsī (187/803) i Mu'ād al-

⁴ Jahić, Mustafa, *Arapski jezik u islamskim naukama*, El-Kalem, Sarajevo, 2012. str. 187.

Harrā' (187/803). Međutim, stvarni i finalni temelji ovoj gramatičkog školi postavljeni su nešto kasnije. Pored Al-Kisā'ija i Aḥmada b. Yaḥyā Ta'labā (291/904) možemo konstatovati da je Al-Farrā' jedan od najistaknutijih utemeljitelja i protagonista Kufanske gramatičke škole.⁵ Upravo Al-Kisā'i i Al-Farrā' su svojim doprinosom učinili da Kufanska škola bude samostalna škola s jasnim osnovama i logičkim obrazloženjima, s tim da je Al-Farrā' njene temelje dodatno osnaživao i proširivao. To potvrđuje sam Ḍayf kada kaže: „Kufanska gramatička škola istinski počinje dolaskom Al-Kisā'ija i njegovog učenika Al-Farrā'a, jer su oni utemeljili ovu školu i postavili njene osnove i oni su svojim iskustvom i dosjetljivošću učinili da se ona svojim specifičnostima razlikuje od Basranske škole.“⁶

Osnove ove škole se mogu sažeti u sljedećem:

- a) Različite varijante učenja Qur'ana (qirā'āt), makar one imale status „anomalijских varijanti“ – *qirā'āt-šāda*;⁷
- b) Vjerodostojno preneseni stihovi predislamske poezije;
- c) Najveći autoriteti Kufanske škole su se oslanjali na analogiju prilikom utemeljivanja novih gramatičkih pravila i leksema koje nisu ustanovljene u arapskom jeziku isključivo jezičkom upotrebom ili praksom (al-samā'iyy).⁸ Tu je značajan doprinos dao Al-Farrā', koji je proširio ovaj segment Kufanske škole i time unio veću elastičnost u njene stavove u odnosu na Basransku;
- d) Leksika Arapa koji obitavaju izvan urbanih sredina i čiji je jezik ostao sačuvan od primjesa stranih jezika. Oni se nisu sustezali da prihvataju leksiku koja dolazi i od beduina koji su nastanili određene urbane sredine u Iraku, što je za Basransku školu bilo neprihvatljivo, jer je postavljala daleko teže i zahtjevnije preduvjete za relevantnost leksike i poezije koju će uzimati kao mjerodavne za

⁵ Kico, Mehmed, *Arapska jezikoslovna znanost*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003. str. 106.

⁶ Ḍayf, Šawqī, *Al-Madāris al-naḥwiyya*, Dār al-ma'ārif, Al-ṭab'a al-rābi'a, Al-Qāhira, 1979. str. 154.

⁷ Jahić, Mustafa, *Arapski jezik u islamskim naukama*, str. 283.

⁸ 'Abdullāh, 'Ibrāhīm Muḥammad, *Nazarāt fī kitāb Ma'ānī al-Qur'an*, Mağalla Mağma' al-luġa al-'arabiyya bi Dimašq, muğallad raqm 78, ġuḏ' 2, s. 400-401.

utemeljivanje gramatičkih pravila u arapskom jeziku. Kružoci hadisa, kojima je prisustvovao u svojoj mladosti, ostavili su traga na njegove veoma oštre kriterije u prihvatanju prenesene leksike ili poezije, a poseban značaj je pridavao lancu prenosilaca, tzv. senedu, koji je najviše svojstven hadiskim stručnjacima i historičarima, a on ga je koristio u svojim djelima.

Nakon što je Al-Kisā'i postavio temelje Kufanske škole, glavni Al-Farrā'ov doprinos utemeljenju ove gramatičke škole bio je da svojom bogatom filozofsko-apologetičkom naobrazbom dodatno proširi i konkretizira navedene temelje putem proširenja analogije, korištenja različite terminologije i analize različitih riječi i čestica, nakon čega je Kufanska gramatička škola, njegovim zalaganjem, poprimila svoje finalne okvire.

Pored svega toga, pojedini autori problematiziraju Al-Farrā'ovu pripadnost Kufanskoj gramatičkoj školi iz čega se razvila duga polemika.

Pojedini autori, poput 'Imāda Aḥmada al-Zabina, tvrde da se iščitavajući djela Al-Farrā'a mogu jasno i očito uočiti karakteristike Kufanske škole, jer je posebnu pažnju posvetio predajama i relevantnoj beduinskoj, očuvanoj, poeziji što predstavlja temelj gramatičke škole kojoj pripada.

Iako je značajan dio svojih zrelijih godina proveo u Bagdadu, većina biografa ga je smatralo i svrstavalo u protagoniste Kufanske škole, zbog stavova i kriterija po kojima je ostao naširoko poznat što govori da kriterij pripadnosti nekoj gramatičkoj školi nije isključivo geografske naravi, nego je vezan za poštivanje uspostavljene metodologije.

S obzirom na geografsku blizinu Basranske i Kufanske škole, logično je očekivati određene rasprave i verbalna sukobljavanja između protagonista jedne i druge škole, što je bio slučaj i s Al-Farrā'om koji nije štedio da kritikuje stavove neistomišljenika, pa čak i da ih naziva pogrđnim imenima, kakav je bio njegov odnos spram 'Abū-'Ubayda al-Muṭannaa (209/824).⁹

⁹ Zabin (Al-), 'Imād Aḥmad, *Al-Farrā'*: 'Amīr al-mu'minīn fī al-naḥw.

Zanimljivo je istaći da je bilo i onih autora, poput Aḥmada Makkia al-Anṣārija, koji su smatrali da Al-Farrā' nije pripadao niti Kufanskoj, niti Basranskoj školi, nego da je on objedinio obje škole i time osnovao novu samostalnu školu koju bismo mogli nazvati Bagdadskom školom, koja predstavlja spoj učenja dviju spomenutih škola. On to obrazlaže jakim kriterijima za prihvatanje predaja, kontaktima s Al-'Aḥfašom al-Awsaṭom (215/830) i odstupanjem od pojedinih stavova svoga učitelja Al-Kisā'ija.¹⁰ Međutim, kako to smatra Al-Zabin, bilo bi logičnije da se tvrdi suprotno, tj. da je sām Al-Farrā' utjecao na protagoniste Bagdadske škole i tokom svoga djelovanja nametnuo im nešto od svoje metodologije.¹¹

Ne treba čuditi činjenica da je Al-Farrā' ostatak svoga života proveo u Bagdadu, niti to treba utjecati na njegovo metodološko usmjerenje, jer, kako to tvrdi Ibn al-'Uṣfūr (669/1270) Bagdad je bio centar hilafeta i vremenom je privukao brojne učenjake iz Basre i Kufe, neke zbog položaja koji su dobili, kao što je to bio slučaj sa Al-Farrā'om, koji je bio na dvoru uz Ma'munovu djecu ili zbog rješavanja egzistencijalnih pitanja.

Naučni doprinos Al-Farrā'a i njegovi specifični stavovi

Govoriti o naučnom doprinosu velikana, kakav je Al-Farrā', koji spada u sami vrh arapskih lingvista, predstavlja veoma zahtjevan zadatak. Naravno, to nije moguće kvalitetno prikazati u jednom radu ovoga obima, ali ćemo pokušati dotaći se najznačajnijih segmenata njegovog naučnog opusa.

Prvi segment u kojem je Al-Farrā' dao ogroman doprinos jeste stvaranje novih termina iz domena sintakse unutar Kufanske škole, što ga je činilo specifičnim u odnosu na ostale jezičke autoritete. Tako je, naprimjer, koristio termin „*taqrīb*“, pod kojim je mislio na pokaznu zamjenicu, nakon koje dolazi predikat, dok ostali učenjaci za isto koriste ustaljeni termin „*'ism al-išāra*“. Također, umjesto termina „*naṣb*“, koristio je termin „*ṣarf*“, ukazujući pritom na konjunktiv. Potom je koristio termin „*al-fi'l al-wāqī*“ za kategoriju prelaznih glagola, dok

¹⁰ 'Anṣāriy (Al-), Aḥmad Makkī, '*Abū Zakariyyā al-Farrā' wa maḍhabuhū fī al-naḥw wa al-luḡa*, Maktaba liṣān al-'arab, Al-Qāhira, 1964. str. 395.

¹¹ Zabin (Al-), 'Imād Aḥmad, '*Al-Farrā'*: '*Amīr al-mu'minīn fī al-naḥw*.

su ostali koristili termin „*al-fi'l al-muta'adī*“, kao i „*al-fi'l allādī lam jusammā fā'iluh*“ za „*fi'l mabnī li al-mağhūl*“. Isti je slučaj s terminom „*ğahd*“ za negaciju, umjesto termina „*nafy*“, kao i terminom „*mufassir*“ umjesto termina „*tamyyīz*“. Također, za termin „*amr*“ koristio termin „*ğazm*“, za termin „*badal*“ koristio nekoliko termina, poput „*takrīr*“, „*tibyān*“, „*tafsīr*“ i „*tarğama*“.¹² Sve ovo ukazuje da je on svojim filozofskim i plodnim umom uspio Kufanskoj gramatičkoj školi obezbijediti samostalnost i originalnost.

Drugi segment po kojem će Al-Farrā' ostati prepoznatljiv jesu određena mišljenja, koja izlaze izvan okvira Kufanske škole, a koja se, ponekad, susreću s Basranskom školom ili mišljenjima drugih jezičkih autoriteta. Za to ćemo navesti nekoliko primjera:

- a) On, imenice koje dolaze nakon čestica *إِنْ* i *إِذَا*, kao što je to slučaj sa ajetom: *إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ* (mubtada'), poput Al-Aḥfaša, dok ga Sibawayh i većina protagonista Basranske škole smatra subjektom glagolske rečenice (*fā'il*) čiji je glagol izostavljen (*maḥdūf*).
- b) U rečenici u kojoj se navode dva glagola, nakon kojih slijedi vršilac radnje, poput primjera *دَرَسَ وَكَتَبَ مُحَمَّدٌ* - Al-Farrā' smatra da je riječ *Muḥammed* u navedenom primjeru, vršilac radnje oba glagola (*fā'il*), dok Al-Kisā'i smatra da je spomenuta imenica vršilac radnje drugog glagola, dok je prvi glagol vršilac radnje (*fā'il*) izostavljen.
- c) Al-Farrā' je zastupao mišljenje da *فَاءُ الْعَطْفِ* ponekad ne podrazumijeva redosljed radnje, argumentirajući to kur'anskim ajetom: *وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسًا بَيَاتًا*, što je navelo velikog Ibn-Hišāma (761/1360) da ovaj stav problematizira¹³.
- d) Smatrao je da *كَأَنَّ* spada u posebnu kategoriju riječi, tj. da nije ni imenica, ni glagol, niti čestica,
- e) Da je čestica *إِلَّا* sastavljena od *إِنْ* i *لَا*, nakon čega je *إِنْ* izgubilo podvostručenje i stopilo se sa *لَا*,

¹² Dayf, Šawqī, *Al-Madāris al-naḥwiyya*, Dār al-ma'ārif, Al-ṭab'a al-rābi'a, Al-Qāhira, 1979. str. 198-200.

¹³ Ibn-Hišām, Ġamāl al-dīn, *Muğnī al-labīb*, Dār al-fikr, Dimašq, 1964. al-ṭab'a al-'ulā, str. 392.

f) Da čestica **أَوْ** može da ima značenje **بَلْ**, pa bi u kur'anskom ajetu: **بَلْ يَزِيدُونَ** وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ značila: **بَلْ يَزِيدُونَ**.

Treći segment u kojem je dao važan doprinos jeste značajno i snažno oslanjanje na analogiju i predanja. Zbog toga se može konstatovati da je njegova ukupna metodologija imala nekoliko obilježja:

- a) Oslanjao se na analogiju, možda ponekad i više od samih protagonista Basranske škole;
- b) Pridavao je posebnu pažnju različitim arapskim dijalektima koje je veoma dobro poznao i po kojima je ostao prepoznatljiv;
- c) Posvećivao je posebnu pažnju obrazlaganju pravila i to naglašavao u svojim djelima;
- d) Odlično je vladao različitim varijantama učenja Qur'āna (qirā'āt) i znalački ih koristio prilikom usmjeravanja značenja kur'anskih ajeta.¹⁴

Izvore iz kojih je Al-Farrā' crpio leksiku koristeći je za argumentaciju možemo sažeti na sljedeće:

- a) Qur'an, kao prvi i najveći izvor sa svim svojim varijantama učenja (qirā'āt) pa čak i onim koji su bili mimo deset poznatih, odnosno onih u čiju vjerodostojnost se sumnjalo;¹⁵
- b) Arapska poezija na koju se posebno oslanjao i pri čijem prihvatanju je imao zahtjevne kriterije;
- c) Arapska proza, kao što su narodne izreke i govori, ali pod određenim uvjetima.¹⁶

Njegov ukupan naučni doprinos je bio predmet pohvala brojnih biografa i autoriteta koji su o njemu pisali. Jedna od brojnih pohvala jesu i riječi 'Abū al-'Abbāsa Tā'labā (291/904) koji je o njemu rekao:

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Iako je u svojim djelima koristio i citirao izreke Muhammeda, a.s., on ih nije citirao kao argument (šāhid), jer ga nije prihvatao kao izvor za utemeljenje gramatičkih pravila, nego ih je koristio samo kao primjere (miṭāl). Vidi: Jahić, Mustafa, *Arapski jezik u islamskim naukama*, str. 388.

¹⁶ Zabin (Al-), 'Imād Aḥmad, *Al-Farrā'*: 'Amīr al-mu'minīn fī al-naḥw.

„Da ne bi Al-Farrā'a, ne bi bilo ni arapskog jezika, jer ga je on očistio i normirao. Da ne bi Al-Farrā'a nestalo bi arapskog jezika“.¹⁷

'Abū-Bakr al-'Anbārī (328/940) je rekao: „Da se nemaju čime ponositi, stanovnicima Bagdada i Kufe bi bilo dovoljno da se ponose Al-Kisā'ijem i Al-Farrā'om“.¹⁸

Koji naučni stepen je dostigao Al-Farrā' dovoljno govori podatak da su ga neki izjednačavali s Al-Kisā'ijem, dok su neki smatrali da je prevazišao svoga učitelja. Jedan od onih koji su to tvrdili je i Salama b. 'Āšim (~903) koji je rekao: „Čudim se Al-Farrā'u kako veliča Al-Kisā'ija, iako je učeniji od njega“.¹⁹

Čak je i sam Al-Kisā'i isticao njegove vrline naglasivši da on „ima odlično rezonovanje i ističe se dalekovidnošću“.²⁰

Brojni su autori koji su, njemu u čast, pisali stihove u kojima su ga hvalili i veličali. Jedan od brojnih jeste i Muḥammad b. Ġahm al-Musrī, koji ga je pohvalio u nekoliko sljedećih stihova²¹:

من كتب القرآن والملة	يا حبذا ما حوت السله
من رطب يحنى من النخله	وعلمها أشهى إلى عالم
في الجانب الشرقي من دجله	أمله شيخ قديم لنا
ولا رأينا بعده مثله	لم يمل أهل النحو أمثاله
أرهقنا قترا ولا ذله.	عنه عفا الله وعنا ولا

Pisana djela Al-Farrā'a

Kao i svaki naučni velikan, Al-Farrā' je iza sebe ostavio značajna naučna djela, koja objedinjuju njegove naučne stavove iz različitih disciplina, a prvenstveno iz domena sintakse. Imajući u vidu vrijeme u

¹⁷ Ibid.

¹⁸ 'Anṣārīy (Al-), Aḥmad Makkī, 'Abū Zakariyyā al-Farrā' wa maḡhabuhū fī al-naḥw wa al-luġa, str. 158.

¹⁹ Ibid. 159.

²⁰ Zabin (al-), 'Imād Aḥmad, Al-Farrā': 'Amīr al-mu'minīn fī al-naḥw.

²¹ Waladabbāh, Muḥammad al-Muḥtār, Tārīḥ al-naḥw al-'arabī fī al-mašriq wa al-maġrib, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt, str. 114.

kojem je djelovao, a djelovao je krajem VIII i početkom IX stoljeća, kao i na opće prilike u vremenu u kojem je živio i kada su nastajala njegova djela, doći ćemo do zaključka da je iza sebe ostavio veoma bogat i zavidan pisani naučni opus.

Značajno je naglasiti Al-Farrā'ovu posvećenost tadašnjoj vlasteli i dvoru, kao i usmenim debatama koje su bile učestale između naučnih autoriteta na jezičkom i ideološkom nivou između pripadnika ehli-sunnetskog i mu'tezilijskog učenja.

Pojedini autori (kao što je Salama b. 'Âšim) navode da je Al-Farrā'a sve svoje knjige izdiktirao svojim učenicima iz svoga pamćenja, što je velika sposobnost imajući u vidu da je iza sebe ostavio više od tri hiljade stranica. Izuzetak su dva naslova koja je napisao svojom rukom, a to su: *Kitāb yāfi' wa yāfi'a* i *Kitāb al-mulāzim*.

Brojna su djela koja je Al-Farrā'a ostavio iz sebe. Kako to tvrdi 'Imād Aḥmad al-Zabin većina njegovih djela još nisu štampana, nego se nalaze u rukopisima, u tminama podruma pojedinih biblioteka, čekajući ko će ih naučno valorizirati, tehnički pripremiti i ponuditi čitalačkoj publici.

Od njegovih pisanih djela možemo izdvojiti sljedeće:

- *Al-Bahiyy* – knjiga manjeg obima koju je napisao za emira Abdullaha Ṭāhira,
- *Al-Maṣādir fī al-Qur'ān*,
- *Kitāb al-luġāt*,
- *Kitāb al-waqf wa al-'ibtidā'*,
- *Kitāb al-ġam' wa al-tatniya fī al-Qur'ān*,
- *Iḥtilāf 'ahl al-Kūfa wa al-Baṣra wa al-Šām fī al-maṣāḥif*,
- *'Alatu al-kātib*,
- *Al-Fāḥir*,
- *Kitāb al-nawādir*,
- *Kitāb fa'al wa 'af'al*,
- *Kitāb al-maqṣūr wa al-mamdūd* (štampana nekoliko puta),

- *Kitāb al-muḍakkār wa al-mu'annaṭ,*
- *Kitāb yāfi' wa yāfi'a,*
- *Kitāb al-mulāzīm,*
- *Kitāb al-mafāḥir,*
- *Kitāb muškil al-luġa al-kabīr,*
- *Kitāb muškil al-luġa al-ṣaġīr,*
- *Kitāb al-wāw,*
- *Mā talḥanu fīhi al-'amma,*
- *Al-'ayām wā al-layālī.*

Pojedini autori mu pripisuju i knjigu koja se nalazi u muzeju Chester Beatty u Dublinu u formi rukopisa (br. 4788) pod naslovom '*Adad 'āya al-Qur'ān*'.²²

Djelo Ma'ānī al-Qur'ān

Povod za pisanje ovoga djela, koje je ujedno i najpoznatije Al-Farrā'ovo djelo, kako navodi Ḍayf, jeste molba njegovog prijatelja, erudita 'Omara b. Bukayra, koji je bio savjetnik emira Al-Ḥasana b. Sahla, da mu napiše djelo koje će mu poslužiti kao priručnik prilikom davanja odgovora emiru na njegova pitanja. Ta molba se podudarila s Al-Farrā'ovom željom da svojim učenicima izdiktira sveobuhvatno djelo iz oblasti hermeneutike Qur'āna, što je i učinio.²³

Diktiranje ovoga djela je otpočeo 202. hidžretske godine i trajalo je sve do ramazana 204. gdje je Al-Farrā' u posebnim kružocima, za razliku od dotadašnjih komentara Qur'āna, Qur'ān komentarisao po redoslijedu Muṣḥafa, prilikom čega se osvrtao na pojedine kur'anske jezički zahtjevnije dijelove koje je obrađivao s jezičkog i sintaksičkog aspekta.

Pored njegovog djela, brojna su djela koja su nastala u ovom periodu ili nakon njega, a koja tretiraju jezičku dimenziju kur'anskog teksta, poput djela *Maġāz al-Qur'ān* od Abū-'Ubayda al-Taymiyu (209/825), *Ma'ānī*

²² Zabin (Al-), 'Imād Aḥmad, *Al-Farrā'*: 'amīr al-mu'minīn fī al-naḥw.

²³ Ḍayf, Šawqī, *Al-Madāris al-naḥwiyya*, str. 194.

al-Qur'ān od Al-'Aḥfaša (211/835), *Ta'wīl muškil al-Qur'ān* od Ibn-Qutaybe (276/889) i tako dalje.

Zanimljivo je istaći da pojedini autori, poput Aḥmada 'Amīna i Brockelmana, smatraju da se ovo djelo može smatrati prvim komentarom Qur'āna, koji je sačuvan i do nas vjerodostojno prenesen. Ovaj stav podupire i argumentira i Aḥmad Makki al-'Anṣārī u svojoj doktorskoj disertaciji o Al-Farrā'u i njegovom gramatičkom pravcu.²⁴ To potvrđuje i Latić, koji smatra da ovo djelo predstavlja jedno od prvih cjelovitih djela iz oblasti stilistike Qur'āna, shvaćene u najširem smislu, u kojem je ovaj znameniti semantičar dao neka filološka objašnjenja u pogledu teških gramatičkih mjesta i tekstualnih varijanti.²⁵

Ovo Al-Farrā'ovo djelo tretira pitanje fleksije Qur'ana (*'i'rāb*), lingvističkog komentara kur'anskih ajeta, kao i različite varijante učenja Qur'āna (*qirā'āt*) s jezičkog i sintaksičkog aspekta.

Njegov način izlaganja u ovom djelu prožet je filozofskim i logičkim pitanjima i stilom, do mjere da su ga pojedini autori prozvali kako se u svojim djelima drži vokabulara koji je svojstven filozofima i stručnjacima za logiku.

Djelo *Ma'ānī al-Qur'ān* predstavlja jedan od najznačajnijih izvora mišljenja samog Al-Farrā'a, njegovog učitelja Al-Kisā'ija, kojeg je izuzetno cijenio ali i Kufanske škole u cijelosti.

Autor je ovo djelo napisao u svojoj šezdesetoj godini što ukazuje na to da ona predstavlja vrhunac njegovih razmišljanja i stavova do kojih je došao tokom svog plodonosnog životnog puta.

U ovom djelu Al-Farrā' je koristilo sljedeću metodologiju:

- a) Prvenstveno bi govorio o fleksiji kur'anskih ajeta, ukazujući na značenja koja iz toga proističu;
- b) Zatim bi koristio različite varijante učenja Qur'āna (*qirā'āt*), čak i one koje ne spadaju u deset relevantnih, i koristio ih za argumentaciju, kao što je slučaj s varijantom učenja Qur'āna od ašhaba Abdullāha b. Mas'ūda, za čiji Muṣḥaf tvrdi da ga je vidio,

²⁴ 'Anṣārīy (Al-), Aḥmad Makkī, *'Abū Zakariyyā al-Farrā' wa maḏhabuhū fī al-naḥw wa al-luḡa*, str. 271-272.

²⁵ Latić, Džemaludin, *Stil kur'anskog izraza*, El-Kalem, Sarajevo, 2001. str. 20.

što je moguće s obzirom da se spomenuti ashab doselio i živio u Kufi. Varijante učenja Qur'āna (*qirā'āt*) su bile veoma bitan segment kojim je Al-Farrā' preferirao određene stavove nad drugim;

- c) Prilikom pojašnjenja ajeta posebnu pažnju bi posvetio onim ajetima koja sadrže neko sintaksičko pitanje, kao da je materija čitavog djela vezana isključivo za gramatiku, a zatim bi ukazao na slične primjere iz Časnog Qur'āna, kao što je slučaj s kur'anskim ajetom:

زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا^{٢٦}

gdje se glagol „*zuyyina*“ navodi u muškom rodu, iako je zamjenik subjekta (*nā'ib al-fā'il*) ženskoga roda, kao što je slučaj i s drugim ajetima, poput:

وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ^{٢٧}

i pojasnio način argumentacije iz tog ajeta;

- d) U kontekstu govora o gramatičkim pitanjima, on najčešće ističe mišljenja Kufanske škole, posebno svog učitelja Al-Kisā'ija, čije stavove često preferira i argumentira. On je zauzimao i stavove koji proturječe Al-Kisā'iju, kao što je to slučaj s komentarom sljedećih ajeta: Al-Baqara, 48. ajet, Al-Baqara 117. ajet, Al-Baqara, 246. ajet, itd.

Danas ispred sebe imamo štampanu verziju ovoga djela u tri toma, treće izdanje izdavačke kuće 'Ālam al-kutub iz Bejruta koja je ovo vrijedno djelo štampala 1983. godine.

Djelo Al-Ḥudūd

Ovo drugo djelo po važnosti u naučnom opusu Al-Farrā'a nastalo je na sličan način poput djela *Ma'ānī al-Qur'ān*. Naime, navika abbasidskih halifa je bila da u svoje dvore pozivaju učenjake iz različitih oblasti koji bi prezentirali svoja znanja i vještine i pritom se natjecali da steknu vladarevu naklonost. Tako je bilo i s Al-Farrā'om kojeg je Tūmāma b. 'Ašras, savjetnik halife Ma'mūna predstavio svom nadređenom, nakon

²⁶ Qur'an, Al-Baqara, 212. Vidi: Korkut, Besim, *Prevod Kur'ana Časnog*, Kompleks za štampanje Mushafi Šerifa, Medina, 1412. h. g.

²⁷ Qur'an, Hūd, 67.

što se lično uvjerio u njegovu široku naobrazbu i svestranost. Dayf navodi da je jedan od razloga odabira Al-Farrā' a bila njegova ideološka pozadina, tj. sam Ma'mūn i njegov savjetnik su bili *zadojeni* mu'tezilijskom ideologijom, a istakli smo da je i kod Al-Farrā' a bila primjetna naklonost istoj, zbog čega su bili zadivljeni njegovim obrazovanjem, nastupom i stavovima, što je bio razlog da ga sām vladar izabere da bude učitelj i odgajatelj njegove djece, što je Al-Farrā' prihvatio.

Nedugo zatim, vladar je od njega zatražio da napiše knjigu koja će sadržavati temelje sintakse arapskoga jezika, te mu za to obezbijedio sve preduslove: od prostorija, pisarā i ambijenta, kako bi završio misiju koja mu je povjerena. Naravno, Al-Farrā' je taj zadatak uspješno završio i tako je nastalo djelo *Al-Hudūd*.²⁸

Sličan događaj je vezan i za djela *Kitāb al-bahiyy* i *Kitāb al-muḍakkar wa al-mu'annaṭ*, s tim da se nalogodavci razlikuju. Obje knjige su sačuvane i štampane.

Jako je malo izvora koji detaljnije govore o ovom djelu. Ono što pojedini autori ističu jeste da je nastalo prije djela *Ma'ānī al-Qur'ān*, da sadrži 140 naslova i tretira pitanje fleksije Qur'āna (*al-'i'rāb*).

Historijske prilike i okolnosti u kojima je djelovao Al-Farrā'

Kao što smo i istakli, Al-Farrā' je živio i djelovao u specifičnim okolnostima koje je obilježio sukob tradicionalnista i racionalista, odnosno protagonista ehli-sunnetskog i mu'tezilijskog učenja.

Koliko je situacija bila ozbiljna dovoljno govori podatak da su brojni naučni autoriteti bili izloženi napadima i torturi, poput nelagoda kojima je bio izložen vrhovni autoritet ehli-sunneta imam Aḥmad b. Ḥanbal. Naime, u tom periodu je bilo aktuelno pitanje stvorenosti Qur'āna – „ḥalq al-Qur'ān“ i oko toga pitanja su se duži period „lomila koplja“ i svrstavali protagonisti jednog mišljenja na jednu, a drugog na drugu stranu ili tabor, do te granice da su neistomišljenici mogli završiti u zatvoru, što se zbilja i desilo s brojnim autoritetima, kao što je vrhovni autoritet ehli-sunneta imam Aḥmad b. Ḥanbal.

²⁸ Dayf, Šawqī, *Al-Madāris al-naḥwiyya*, str. 194-195.

U jednom takvom ambijentu živio je i djelovao Al-Farrā'. Kao intelektualac i racionalista širokih vidika logično je da neko sličan njemu padne pod djelimičan utjecaj mu'tezilijske ideologije, koja je bila najdominantnija u to vrijeme i ujedno ideologija samog dvora, pa je bilo „poželjno“ da se poistovjećuje s istom.

Al-Farrā'ovi stavovi u pogledu tumačenja nekih kur'anskih pitanja

Istakli smo da se Al-Farrā' posebno zanimao za lingvistički aspekt tumačenja Qur'āna zbog različitih stavova koje sam jezički aspekt može implicirati.

Ovaj dominantno lingvistički pristup tumačenju Qur'āna naišao je na određena neodobravanja i odbacivanja pojedinih stavova, posebno od strane kasnijih generacija učenjaka.²⁹

Metodologija koju je koristio u svom radu se bitno ne razlikuje od sličnih lingvističkih komentara Qur'āna, jer se oslanjao na tumačenje drugim ajetima, zatim različitim varijantama učenja Qur'āna, kao i hadiskim predajama i izrekama ashaba i tabi'ina. Međutim, ono što je odlika njegovog pristupa komentaru Qur'āna jeste prodiranje u suštinsko značenje kur'anskih riječi i pokušaj da se njihovim povezivanjem s izvornom arapskom poezijom, zatim običajima Arapa i njihovim neiskvarenim beduinskim jezikom, kojim je odlično vladao, prodre u suštinu kur'anske poruke u čemu je najčešće uspijevao.³⁰

Jedna od specifičnosti njegovog komentara je i to da je preferirao jedno mišljenje nad drugim na osnovu određene fleksije kur'anskog teksta ili nekog morfološkog pravila.³¹ Također, ono čime se ovo djelo posebno ističe jeste prenaplašeno potenciranje različitih varijanti učenja Qur'āna (qirā'āt), do te mjere da se stiče osjećaj da je djelo posvećeno samo njima, a ne općenito komentaru Qur'āna. Na pojedinim mjestima preferira jedan *qirā'at* nad drugim, dok ih na drugom pokušava objediniti i izvući zajedničko značenje, itd.

²⁹ Jahić, Mustafa, *Arapski jezik u islamskim naukama*, str. 350.

³⁰ Vidi: Farrā' (al-), Yahyā b. Ziyād, *Ma'ānī al-Qur'an*, 'Ālam al-kutub, Bayrūt, 1983. Al-ṭab'a al-tālīya, str. 3/207.

³¹ Ibid., 3/217-218. prilikom pojašnjenja termina „salsabīla“.

Optužbe za zagovaranje mu'tezilijske ideologije

Imajući u vidu ambijent u kojem je živio i djelovao, a koji je bio obilježen žestokim sukobom dviju različitih ideologija, ali isto tako i Al-Farrā'ovu sklonost ka slobodi mišljenja i zauzimanja stava koji je logičniji i bliži istini, razumno je očekivati da Al-Farrā' prihvati neke od stavova koji su bliže mu'tezilijskoj ideologiji, posebno ako se ima u vidu njegova blizina s dvorom i naklonost koju je imao od halife Ma'mūna, koji je i sam bio na toj ideološkoj strani. To potvrđuje i dr. Mehmed Kico kada kaže: „Osnovano je pretpostaviti da je imao bliske dodire s mu'tezilijskim prvacima koji su u njegovo vrijeme imali utjecaja u obrazovanju omladine.“³²

Ukoliko analiziramo navode biografa koji su o njemu pisali, vidjet ćemo da iz njihovih navoda proističu tri stava: a) da je bio ehli-sunnetskog vjerovanja, kao što to tvrdi Al-'Azharī, b) da je naginjao mu'tezilijskoj ideologiji, što zagovara nekoliko biografa, poput Ibn-Nadīma, Ibn-Ḥillikāna i Yāqūta al-Ḥamwiya, i c) da je svojim stavovima pripadao šiitskoj imamijskoj frakciji, što je teško dokazivo.³³

Argumenti u prilog teoriji o naklonjenosti mu'tezilijskoj ideologiji se mogu naći u Al-Farrā'ovom komentaru Qur'āna, posebno kada govori o slobodnoj ljudskoj volji i predodređenju stvari. To možemo naći u nekoliko ajeta, kao što je slučaj sa sljedećim kur'ānskim ajetom: وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى – „...I u životu vas do određenog časa ostaviti“³⁴ gdje Al-Farrā' komentariše ajet shodno mu'tezilijskim principima vezanim za princip „al-adl“, pa kaže: „To je rok određen i vama poznat, jer vas neće usmrtniti utapanjem ili ubijanjem. Ovaj ajet nije argument na strani zagovarača predodređenja ('ahl al-qadar), jer je On htio istaći da je taj rok 'vama poznat'.“³⁵ Ovdje Al-Farrā' evidentno bježi od onoga što zagovaraju pripadnici ehli-sunneta, da je to propisan i predodređen rok kako stoji u samom ajetu.

³² Kico, Mehmed, *Arapska jezikoslovna znanost*, str. 108.

³³ 'Anṣāriy (al-), Aḥmad Makkī, 'Abū Zakariyyā al-Farrā' wa maḡhabuhū fī al-naḥw wa al-luḡa, str. 72-73.

³⁴ Qur'ān, Nūḥ, 10.

³⁵ Vidi: Farrā' (al-), Yahyā b. Ziyād, *Ma'ānī al-Qur'an*, str. 3/187.

Njegovo djelo o komentaru Qur'āna sadrži nekoliko ovakvih primjera³⁶ što nesumnjivo ukazuje da je naginjao ideologiji mu'tezila.

Svemu navedenom treba dodati i nekoliko činjenica koje smo spomenuli u prethodnom dijelu rada: da je u mladosti kroz različite kružoke bio izložen ovoj ideologiji i da je na Ma'munovom dvoru bio u kontaktu s oportunistima ove ideologije.

Međutim, pored svega navedenog, pojedini autori, poput Aḥmada Makkī al-'Anṣārija, smatraju da sve navedeno nije dovoljan dokaz da je Al-Farrā' bio mu'tezila, nego samo da je u rijetkim slučajevima naginjao toj ideologiji. Naprotiv, on tvrdi, oslanjajući se na njegovo tumačenje ajeta koji govore o Božijim svojstvima u Qur'ānu, da je bio jedan od vodećih zagovornika eš'arijskog akaiidskog usmjerenja.³⁷ On nadalje podastire nekoliko konkretnih primjera sličnosti između njega i 'Abū al-Ḥasana al-'Aš'ariya, čime je pokušao poduprijeti svoju teoriju.³⁸

Zaključna razmišljanja

Možemo konstatovati da je Yaḥyā b. Ziyād al-Farrā' bio velikan svoga vremena, koji je obilježio svoju eru, ostavio neizbrisiv trag i dao ogroman doprinos razvoju arapskog jezika sa svim njegovim disciplinama. Odigrao je ključnu ulogu u udaranju temelja i izgradnji samostalne škole koja je ostala prepoznatljiva po svojim karakterističnim stavovima i mišljenjima.

Živio je i djelovao u veoma specifičnim okolnostima: iako nije arapskog porijekla, uspio je prokčiti trnovit put do 'zvijezda'; želja za stjecanjem znanja motivirala ga je da mijenja mjesto svoga boravka; djelovao je u doba ideoloških sukoba i imao svoj stav kojeg je glasno iznosio u svojim djelima i kružocima.

Iza sebe je ostavio značajna djela, koja potvrđuju zavidan naučni opus i koja ga pozicioniraju veoma visoko na ljestvici najuglednijih i najutjecajnijih arapskih lingvista. Pohvale koje su brojni biografi izrekli

³⁶ Za više detalja o ovome vidi: 'Anṣāriy (al-), Aḥmad Makkī, 'Abū Zakariyyā al-Farrā' wa maḏhabuhū fī al-naḥw wa al-luḡa, str. 69-84.

³⁷ Ibid. str. 94.

³⁸ Ibid. str. 94-96.

na njegov račun najbolje su svjedočenje onome što smo naveli u ovom radu i objašnjenje zašto smo se opredijelili da pišemo upravo o njemu i njegovom naučnom doprinosu.

Optužbe koje su izrečene na njegov račun u pogledu njegovih ideoloških stavova nisu u potpunosti potvrđene i veoma često su rezultat neargumentovanog prenošenja stavova, bez da se temeljito provjere i ispituju. Njegovo „naginjanje“ u nekim segmentima prema ideologiji mu'tezila ne podrazumijeva prihvatanje ideologije u cijelosti i posvećenost njenom zagovaranju kroz pisana djela.

Literatura

1. 'Abdullāh, 'Ibrāhīm Muḥammad, *Naẓarāt fī kitāb Ma'ānī al-Qur'ān*, Mağalla Mağma' al-luğa al-'arabiyya bi Dimašq, muğallad raqm 78, ğuz' 2.
2. 'Anṣāriy (al-), Aḥmad Makkī (1964) *'Abū Zakariyyā al-Farrā' wa mađhabuhū fī al-naḥw wa al-luğa*, Maktaba lisān al-'arab, Al-Qāhira.
3. Ḍayf, Šawqī (1979) *Al-Madāris al-naḥwiyya*, Dār al-ma'ārif, Al-ṭab'a al-rābi'a, Al-Qāhira.
4. Farrā' (Al-), Yahyā b. Ziyād (1983) *Ma'ānī al-Qur'ān*, 'Ālam al-kutub, Bayrūt, Al-ṭab'a al-ṭālīfa.
5. Ibn-Hišām, Ġamāl al-dīn, (1964) *Muġnī al-labīb*, Dār al-fikr, Dimašq, al-ṭab'a al-'ulā.
6. Jahić, Mustafa (2012) *Arapski jezik u islamskim naukama*, El-Kalem, Sarajevo.
7. Kico, Mehmed (2003) *Arapska jezikoslovna znanost*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo.
8. Korkut, Besim (1412. h. g.) *Prevod Kur'ana Časnog*, Kompleks za štampanje Mushafi Šerifa, Medina.
9. Latić, Džemaludin (2001) *Stil kur'anskog izraza*, El-Kalem, Sarajevo.
10. Muftić, Teufik (1998) *Gramatika arapskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo.
11. Waladabbāh, Muḥammad al-Muḥtār, *Tārīḫ al-naḥw al-'arabī fī al-mašriq wa al-maġrib*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bayrūt.
12. Zabin (Al-), 'Imād Aḥmad, *Al-Farrā': 'Amīr al-mu'minīn fī al-naḥw*, <http://www.aslein.net/archive/index.php/t-7625.htm> (pristupljeno 21. 4. 2020).
13. 2020).
14. Ziriklī (Al-), Ḥayr al-dīn, Al-'A'lām, Dār al-'ilm li al-malāyīn, 2002. ṭab'a 15.

dr. sci. Hajrudin Hodžić, ext. prof.

University of Bihać

Islamic Pedagogical Faculty

Email: *hajrudinhodzic@gmail.com*

**YAḤYĀ B. ZIYĀD AL-FARRĀ' - KUFAN GRAMMARIAN AND
COMMENTATOR ON THE QUR'ĀN**

Abstract

Yahyā b. Ziyād al-Farrā' lived in the late VIII and early IX centuries. Although he was not of Arab descent, Al-Farrā' was one of the greatest authorities of the Arabic language and one of the founders of the Kufan grammar school.

He left behind significant works that paved the way for future generations of linguists, and the most significant, which glorified him and preserved the memory of him, are the works of Ma'ānī al-Qur'ān and Al-Ḥudūd.

The specific circumstances and ideological frictions between traditionalists and rationalists in the period in which he lived left an impact on him and his attitudes regarding the interpretation of some Qur'anic issues.

Keywords: Yahyā b. Ziyād al-Farrā', Arabic, Ma'ānī al-Qur'ān, Kufa, Kufan school, traditionalists and rationalists

الدكتور المشارك خيرالدين هوجيتش

جامعة بيهاتش

كلية التربية الإسلامية

E-mail: hajrudinhodzic@gmail.com

يحيى بن زياد الفراء – النحوي الكوفي ومُفسر القرآن

الخلاصة

عاش يحيى بن زياد الفراء في أواخر القرن الثامن وأوائل القرن التاسع، وعلى الرغم من أنه لم يكن من أصل عربي إلا أنه كان من أعظم مراجع اللغة العربية وأحد مؤسسي المدرسة النحوية الكوفية.

خلف وراءه مؤلفات مهمة مهدت الطريق لأجيال المستقبل من اللغويين، وأهمها أعماله التي جعلته معروفاً وحفظت ذكره هي معاني القرآن والحدود. أثرت الظروف التي عاش فيها والخلافات الإيديولوجية بين التقليديين والعقلانيين في تلك الفترة عليه وعلى مواقفه من تفسير بعض المسائل القرآنية.

الكلمات المفتاحية: يحيى بن زياد الفراء، اللغة العربية، معاني القرآن، الكوفة، المدرسة الكوفية، التقليديون والعقلانيون.